

Səbinə Vilayət qızı İsmaylova⁸
DİLÇİLİKDƏ QƏNAƏT PRİNSİPI

Giriş. Geniş kontekstdə qənaət müəyyən bir məqsədə və ya vəzifəyə nail olmaq üçün vaxt, səy, material və ya enerji kimi resursların xərclərini minimuma endirmək səyidir. Bu konsepsiya həyat və fəaliyyətin müxtəlif sahələrinə, o cümlədən iqtisadiyyat, biologiya, texnologiya və gündəlik həyatda tətbiq oluna bilər. Məhdud resurslardan maksimum səmərəliliklə istifadə edilməli olan yerdə qənaət prinsipi tətbiq edilir.

Dilçilikdə qənaət prinsipi nitq mesajlarının istehsalında və qavranılmasında səy və resursları minimuma endirmək istəyini ifadə edir. Dil qənaəti mövzusu istər sıxılma, birləşmə, reduksiya, elliptik cümlələr və s., istərsə də, bir çox elm adamları tərəfindən müxtəlif elmlər daxilində tədqiqat obyektinə olmuşdur [5, s. 121]. Demək lazımdır ki, müxtəlif elm adamları tərəfindən qənaət prinsipi müxtəlif cür anlaşılmışdır. Bəziləri bunu dilin inkişafının əsas qanunlarından biri, digərləri isə dilin inkişafının hərəkətverici qüvvələrindən biri hesab edirdi, digərləri üçün bu, mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Bu hadisənin dilin tarixi inkişafında onun əhəmiyyətini inkar edən tədqiqatçılar da olmuşdur [8, s. 200]. Bu prinsip fonetika, morfologiya, sintaksis və pragmatika kimi dil və ünsiyyətin müxtəlif aspektlərində özünü göstərir. Dil kontekstində qənaət özünü aşağıdakı formalarda göstərə bilər:

1. Fonetik qənaət tələffüz və qavramağı asanlaşdırmaq üçün səs strukturlarının sadələşdirilməsi və azaldılmasıdır. Nümunələrə vurğusuz hecalarda sait səslərinin azaldılması, sürətli və ya təsadüfi nitq axınlarında samit səslərin aradan qaldırılması (yoxa çıxması) daxildir. Məs., a) səsin reduksiya təsadüfi nitqdə sait səsləri çox vaxt daha qısa, daha sadə səslərə endirilməsidir. Məs., ingilis dilində "and" sözü çox vaxt [ənd] və ya [ən] kimi tələffüz olunur; b) eliziya sürətli nitqdə səslərin və ya hecaların aradan qaldırılmasıdır. Məs., fransız dilində "je ne sais pas" [ʒə n se pa] kimi saitlər buraxılmaqla tələffüz edilə bilər; c) alternativ səs birləşmələrinin sadələşdirilməsidir. Məs., rus dilində "солнце" sözünün tələffüzü [sontsi] kimi sadələşdirilmişdir, burada "т" səsi praktiki olaraq eşidilmir.

2. Morfoloji qənaət ünsiyyəti sürətləndirmək üçün morfemlərin və söz formalarının azaldılması və sadələşdirilməsidir. Nümunə olaraq abbreviatur və qısaltmaların istifadəsini göstərmək olar. Məsələn: qısaltma və abbreviaturalara misal olaraq "İnformasiya texnologiyası" əvəzinə "IT" və ya "Oh my God" əvəzinə "OMG" kimi qısaltmaların tez-tez istifadə olunur. Bəzi dillər sintetik formalar əvəzinə analitik konstruksiyalardan istifadə edir. Məsələn, ingilis dilində qədim ingiliscə "gāð" əvəzinə "will go".

3. Sintaktik qənaət danışanın və dinləyicinin idrak yükünü azaltmaq üçün sintaktik strukturların sadələşdirilməsidir. Bu zaman mürəkkəb və konstruksiyalar yerinə qısa və sadə cümlələrdən istifadə edilir. Məs., anlamasını asanlaşdırmaq üçün mürəkkəb cümlələr yerinə sadə cümlələrdən istifadə olunur. Məs., "Mən evdə olanda kitab oxuyurdum" əvəzinə "Kitab oxuyurdum". Kontekstdən asanlıqla bərpa oluna bilən cümlə hissələrinin buraxılması da qənaət prinsipinə uyğundur. Məs., "Mənimlə gəlirsən?" əvəzinə "Gələcəksən?" cümləsi deyilir. N.E.İvanilovanın fikrincə, ellipsisə ehtiyacın yaranması dilin inkişafının qanunauyğunluqlarından biri olan, insanın ünsiyyət üçün əqli və fiziki enerjinin minimal xərclənməsi ilə dil formalarını təkmilləşdirmək istəyi ilə müəyyən edilən dil vasitələrinin qənaəti ilə əlaqədar yaranır [4]. "Sintaktik səviyyədə qənaət semantik, struktur və kommunikativ baxımdan ən az əhəmiyyətli ikinci dərəcəli ünsürləri, ifadələri və cümlə hissələrini, yəni köməkçi feilləri, hissəcikləri, habelə cümlənin bərpa edilə bilən hər hansı tematik hissəsini buraxmağı əhatə edir" [6]. Sintaqmatik qənaət ən az istifadə olunan ünsürlərin mənasını çatdırmaq üçün kontekstdə söz və ya ifadələrin seçilməsinə aiddir və bununla da effektiv və qısa kommunikativ təsirə dəstək verir [9, s. 286]. "Qısa və sürətli mesajların prioritet olduğu ani messencerlər və ya sosial media kimi müasir kommunikasiya vasitələri kontekstində ellipsis mənanın daha təsirli şəkildə ifadə edilməsində mühüm rol oynayır" [7, s. 40].

4. Leksik qənaət mənanı mümkün qədər dəqiq və yığcam çatdıran söz və ifadələrdən istifadə, artıqlığa yol verməməkdir. Nümunələrə daha az hecalı sinonimlərin seçilməsi və ya sözləri saxlamaq üçün metafora və deyimlərdən istifadə daxildir. Çox vaxt lüğət sadələşdirilir, bunun üçün daha sadə və tezlikli sözlər seçilir. Məs., "commence" əvəzinə "start". Uzun sözlər üçün qısa sinonimlərdən istifadə olunur. Məs., "child" əvəzinə "kid". Bütövü (metonimiya) və ya məcazi mənanı (metafora) ifadə etmək üçün bir nitq hissəsi tərcih olunur. Məs., təcrübəsi olmayan bir insanı ifadə etmək üçün "kal" sözündən istifadə olunur.

5. Pragmatik qənaət minimal səylə maksimum effekt əldə etmək üçün kommunikativ aktlarda linqvistik vasitələrdən istifadənin optimallaşdırmaqdır. Nümunələrə şifahi mesajı gücləndirmək və ya əvəz etmək üçün jestlərdən və şifahi olmayan işarələrdən istifadə daxildir. Söyləmlərin uzunluğunu qısaltmaq üçün işarəedici sözlərdən (məsələn, "bu", "o") istifadə edilir. Məs., ətraflı təsvir əvəzinə "Bu yaxşıdır" deyilir. Sözlərə qənaət etmək məqsədilə şifahi ünsiyyəti jest və mimika ilə tamamlanır və ya əvəz edilir. Məs., "bəli" demək əvəzinə baş tərpədilir. Koqnitiv səylərə qənaət etmək üçün standart ifadələr və birləşmələrdən istifadə edilir. Məsələn, "sabahınız xeyir", "sağ ol", "əlvəda". Dilçilikdə qənaət prinsipini anlamaq və araşdırmaq dillərin zamanla niyə və necə dəyişdiyini, danışanların ehtiyaclarına necə uyğunlaşdıqlarını və effektiv ünsiyyət üçün necə optimallaşdırıldığını izah etməyə kömək edir. Qənaət prinsipi dil və ünsiyyətdə əsas rol oynayır, məlumat ötürülməsinin səmərəliliyini artırmaq üçün optimallaşdırma və sadələşdirmə proseslərinə rəhbərlik edir. Aşağıda bu prinsipin dilin müxtəlif aspektlərində tətbiqinin əsas yolları verilmişdir. Məsələn, ingilis dilində clipping (sözlərin qısaltılması), məsələn, "advertisement" əvəzinə "ad", contractions (yığılma) sözlərin yığılmalarıdır, məsələn, "cannot" əvəzinə "can't". Rus dilindən

⁸ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, BDU-nun İngilis dili (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimi, sabinaismaylova@bsu.edu.az

nümunələrə nəzər salaq. Sözlərin qısaltılması: “высшее учебное заведение” əvəzinə “вуз”. Sintaksisin sadələşdirilməsi zamanı danışq dilində natamam cümlələrdən istifadə edilir, məsələn, “Я пошел в магазин” əvəzinə “Пошел в магазин”. Dil və ünsiyyətdə qənaət prinsipi məlumat ötürülməsinin səmərəliliyini maksimuma çatdırmaqla yanaşı, səy və resursları minimuma endirməyə yönəlmişdir. Dilçilikdə qənaət prinsipi dilçilik tarixində dərin köklərə malikdir və onun anlayışı əsrlər boyu inkişaf etmişdir. Qənaət prinsipi haqqında ilk istinad və nəzəriyyələrə qədim yunan filosoflarının, orta əsr qrammatiklərinin və XIX əsr dilçilərinin əsərlərində rast gəlmək olar. Qədim dövrə nəzər salsaq, bunu Aristotel və Platonun əsərlərində görmək olar. Aristotelin “Ritorika” və “Poetika” kimi əsərlərində dildə aydınlığın və yığcamlığın vacibliyini vurğulayırdı. O hesab edirdi ki, yaxşı nitq başa düşülən və lazımsız olmamalıdır, bu qənaət prinsipinin ilkin forması kimi qiymətləndirilə bilər. Aristotel yazırdı ki, əgər yığcam (yəni iqtisadi cəhətdən) danışmaq istəyirsinizsə, anlayışlar yerinə adlardan istifadə etməlisiniz [1, s. 180]. Platon “Kratil”də sözlər və onların mənalı arasında əlaqəni müzakirə edir, bu da dildə artıqlığı və qeyri-müəyyənliyi minimuma endirmək istəyi kimi şərh edilə bilər.

Orta əsr qrammatikləri morfemlərdən istifadə zamanı qrammatik strukturların sadələşdirilməsinə və qənaətinə diqqət yetirmişlər. Onlar daha nizamlı və səmərəli qrammatika yaratmağa çalışırdılar. Alman filologiyasının banilərindən biri olan Y.Qrimm Qrimm qanunu kimi german dillərində səs dəyişiklikləri ilə bağlı araşdırmalarında fonetik proseslərdə sadələşdirmə və qənaətə meyli vurğulamışdır.

Danimarkalı dilçi R.Rask da dillərdə səs dəyişikliklərində qənaəti qeyd edərək, səs strukturlarının sadələşdirilməsinə səbəb olan nümunələri qeyd etdi. A.Martine hesab edir ki, dilin qənaəti “sistemin özündə linqvistik dəyişikliklərin səbəbini, yəni dilin insan fəaliyyəti kimi öz tərəfindən minimum enerji sərfiyyatı tələb edən forma və strukturları seçmək və həyata keçirmək üçün daxili meylini təmsil edir” [10, s. 201]. B. de Kurlene öz tədqiqatlarında bu məsələlərə kifayət qədər diqqət yetirmişdir. O yazırdı: “Dilin həyatı davamlı üzvi işdir... Üzvi işdə isə qüvvələrə qənaət etmək və onları lüzumsuz yerə sərf etməmək istəyi, səylərin və hərəkətlərin məqsədəuyğunluğu istəyi, fayda istəyi hiss oluna bilər” [3, s. 226]. XIX əsrin sonunda alman dilçisi H.Paul “Principien der Sprachgeschichte” kitabında qənaət prinsipini dil dəyişikliyinə hərəkətverici qüvvəsi kimi müzakirə etmişdir. Paul iddia edirdi ki, dil prosesləri artikulyasiya səylərini azaltmağa və səs sistemlərini optimallaşdırmağa yönəlmişdir. Q.Svit fonetik dəyişikliklərin səbəblərini öyrənməklə təkcə ingilis dilində deyil, bir çox səslərin təkamülünü təkrar etdi. Eyni zamanda, o qeyd etdi ki, məsələn, son samitlər çox vaxt zəifləyir və ya tamamilə buraxılır, lakin bu, dinləyicilərin nitqi başa düşməsinə heç bir şəkildə mane olmur, onun fikrincə, bu, məntiqlə bağlıdır. Məntiqi zərurət isə üzvi və akustik qanunlara cavab verə bilər [11, s. 49]. Strukturalizmin banisi F. de Sössür “Course of General Linguistics” əsərində qənaəti dil sistemi kontekstində nəzərdən keçirərək, ünsiyyətin səmərəliliyini qorumaqla işarə və strukturların seçimində qənaətin əhəmiyyətini vurğulamışdır. N.Çomskinin törədici qrammatika nəzəriyyəsində qənaət prinsipi xüsusilə minimalizm anlayışlarında mühüm rol oynayır, burada sintaktik strukturların və sözlərin seçimində qənaətcilik linqvistik səriştənin əsas aspekti hesab olunur. Amerikalı dilçi L.Blumfeld “Language” əsərində də dil proseslərində, o cümlədən morfoloji və sintaktik aspektlərdə qənaət rolunu vurğulamışdır.

Qənaət prinsipi linqvistik tədqiqatlarda uzun və zəngin tarixə malikdir. Qədim yunan filosoflarından tutmuş müasir dilçilərə qədər dildən istifadə zamanı səy və resursları minimuma endirmək ideyası linqvistik dəyişikliyi və quruluşu başa düşmək üçün mərkəzi olmuşdur. Müasir dilçilikdə qənaət prinsipi mühüm məfhum olaraq qalmaqda davam edir və onun başa düşülməsi bir sıra yeni nəzəriyyələr və tədqiqatlarla gücləndirilib. Qənaət nəzəriyyəsinə müasir yanaşmalar sintaksisdə minimalizmdən tutmuş koqnitiv dilçilik və pragmatikaya qədər geniş linqvistik cərəyanları əhatə edir. Aşağıda qənaət nəzəriyyəsinin inkişafına əsas müasir yanaşmalar verilmişdir:

1. Noam Çomskinin minimalist proqramı. Bu proqramla N.Çomski insanın dil qabiliyyətini ən az sayda postulat və mexanizmlə izah etmək məqsədi daşıyan minimalist proqram hazırladı. Bu proqramda qənaət prinsipi əsas yer tutur. Minimalist proqramda qənaət sintaktik strukturların qurulması zamanı mümkün qədər az hərəkət və əməliyyatdan istifadə edilməsində özünü göstərir. Minimum proyeksiya prinsipi (merge) və minimallıq kimi şərtlər (constraints) sintaktik strukturları sadələşdirməyə və saxlamağa xidmət edir.

2. Koqnitiv dilçilik. Koqnitiv dilçilik vurğulayır ki, qənaət prinsipi dil vahidlərinin işlənməsi və istehsalında idrak yükünü azaltmağa kömək edir. Mürəkkəb anlayışları sadələşdirmək üçün sadə, qənaət zehni modellərdən və metaforlardan istifadə edilir.

3. Optimallıq nəzəriyyəsi. Fonologiyada inkişaf etdirilən və digər sahələrə yayılan optimallıq nəzəriyyəsi linqvistik formaların daha qənaətcil formalara üstünlük verildiyi bir sıra məhdudiyyətlər əsasında seçilməsini təklif edir. Bu nəzəriyyədə əhəmiyyətinə görə sıralanan müxtəlif məhdudiyyətlər var və dilin ən cüzi formaları bu məhdudiyyətlərin ən çoxunu təmin edir.

4. Pragmatika və diskurs təhlili. Pragmatikada qənaət prinsipi Qraysın əməkdaşlıq prinsipi ilə sıx bağlıdır, burada effektiv ünsiyyəti saxlamaq üçün lazımsız məlumatlardan qaçınılır. Qrays maksimumları (kəmiyyət, keyfiyyət, əlaqə və üsul) mesajların informativ, doğru, uyğun və aydın olmasını təmin etməklə ünsiyyətdə qənaətə diqqət yetirir.

5. Leksik qənaət. Leksik qrammatikada müasir tədqiqatlar mürəkkəb fikirləri ifadə etmək üçün dillərin leksik elementləri birləşdirərək onlara necə qənaət etdiyini araşdırır. Akronimlər və qısaltmalar kimi dili sadələşdirmək və saxlamaq üçün yeni sözlər və abbreviaturlar yaradılır. Həm abbreviaturların, həm də onun abbreviatür növlərinin baş vermə tezliyinin artmasına internetin təsiri də az deyil. N.A.Axrenova qeyd edir: “İnternet dilinin ən xarakterik xüsusiyyətləri tədqiqatçılarda orijinal şəbəkə janrları əsasında dəqiq seçilir. Məhz onlarda linqvistik yeniliklər ən tam

şəkildə həyata keçirilir. Onların tədqiqi əsasında internet dilinin ümumi ədəbi dilə mümkün təsir istiqamətlərini daha asan müəyyən etmək olar” [2, s. 120].

6. Korpus dilçiliyi. Dil strukturlarının və vahidlərinin tezliyini və qənaətcilliyi öyrənmək üçün böyük dil korpusundan istifadə edilir. Təbii dillərdə qənaətcil nümunələri müəyyən etmək üçün məşin öyrənməsi və böyük verilənlər analitikası tətbiq olunur.

7. Psixolinqvistika qənaət prinsipinin koqnitiv səviyyədə nitq istehsalına və qavrayışına necə təsir etdiyini araşdırır. Dil vahidlərinin işlənməsi və yadda saxlanması zamanı idrak resurslarına qənaət edilir.

Nəticə. Dilçilikdə qənaət nəzəriyyəsinə müasir yanaşmalar dilin müxtəlif aspektlərində səy və resursların minimuma endirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Minimalist proqram və koqnitiv dilçilikdən tutmuş optimallıq nəzəriyyəsi və pragmatikaya qədər qənaət prinsipi dillərin necə və niyə daha səmərəli və daha sadə strukturlara meyl etdiyini izah edən əsas amil olmaqda davam edir. Bu tədqiqatlar dil proseslərinin dərinədən başa düşülməsinə kömək edir və dilin dəyişməsi və uyğunlaşması mexanizmlərini izah etməyə kömək edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Античные теории языка и стиля / под ред. О.М.Фрейденберг. Л.: Наука, 1936. 341 с.
2. Ахренова Н.А. Лингвистические особенности микроблогов // Альманах современной науки и образования. 2011. №9(52). С. 119-124.
3. Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. М.: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 1. 384 с
4. Иванилова Н.Е. Структурно-семантические особенности эллиптических предложений во французском и английском языках: автореф. дис. ... канд. филол. н. Ростовский институт иностранных языков. 2008. 156 с
5. Малинин Б.А. Словообразовательные варианты слов как результат фонетико-морфологической деструкции исходных лексем (на материале немецкой обиходной речи) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2014. № 2 (32). Ч. I. С. 118-122.
6. Москаленко А. Принципы использования экономии средств в текстах СМИ (на примере английского языка) -
7. Салимов Р.А., Газизов Р. А. Средства языковой экономии в английском языке. Доклады Башкирского университета. 2024. Том 9. №1, с.39-46.
8. Шавкун Н.С. Модели словообразования в рамках коллоквиальных словообразовательных полей (на материале обиходно-разговорной речи немецкого языка) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2014. № (33). Ч. I. С. 199-203.
9. Irimia D. Curs de lingvistică generală. 3rd ed. Editura Universităţii “Alexandru Ioan Cuza”, 2011.
10. Martinet A. Elements of general linguistics. Chicago: University of Chicago Press, 1960. 226 p.
11. Sweet H. History of the English Sounds from the Earliest Period [Электронный ресурс]. United Kingdom: Cambridge University Press, 2014. 409 p.

Аçar sözlər: dil strukturu, qənaət, dil dəyişikliyi, dilçilik, sahə

Ключевые слова: структура языка, экономия, изменение языка, лингвистика, область

Key words: language structure, economy, language change, linguistics, field

Xülasə

Bu məqalədə dillərin fəaliyyətini və onların təkamülünü başa düşmək üçün əsas anlayış olan dilçilikdə qənaət prinsipi araşdırılır. Qənaət prinsipi dilin fonetika, morfologiya, sintaksis və pragmatika kimi müxtəlif aspektlərində özünü göstərən nitq mesajlarının istehsalı və qavranılmasında səy və resursları minimuma endirmək istəyini nəzərdə tutur. Tədqiqatın yeniliyi qənaət prinsipinin, o cümlədən onun tarixi inkişafının, təbii və süni dillərdən nümunələrin əsasında hərtərəfli təhlilindədir. Məqalənin məqsədi qənaət prinsipi, onun təzahürləri və dil proseslərinə təsiri haqqında bütöv bir anlayış verməkdir. Mövzunun aktuallığı ilə onunla bağlıdır demək olar ki, qənaət prinsipini başa düşmək bizə dilin dəyişməsi mexanizmlərini və dil strukturlarının optimallaşdırılmasını daha yaxşı başa düşməyə imkan verir, bu da həm nəzəri dilçilik, həm də süni intellekt və ünsiyyət sahələrindəki tətbiqi tədqiqatlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Принцип экономии в лингвистике

Резюме

В данной статье рассматривается принцип экономии в лингвистике — ключевое понятие для понимания функционирования и эволюции языков. Принцип экономии подразумевает стремление к минимизации усилий и ресурсов при производстве и восприятии речевых сообщений, что проявляется в различных аспектах языка, таких как фонетика, морфология, синтаксис и прагматика. Новизна исследования заключается в комплексном анализе принципа экономии, включая его историческое развитие, на основе примеров из естественных и искусственных языков. Цель статьи — дать комплексное понимание принципа экономии, его проявлений и его влияния на языковые процессы. Актуальность темы заключается в том, что понимание принципа экономии позволяет лучше понять механизмы изменения языка и оптимизации языковых структур, что важно как для теоретической лингвистики, так и для прикладных исследований в области искусственного интеллекта и коммуникации.

The economy principle in linguistics

Summary

This article examines the principle of economy in linguistics, a key concept for understanding the functioning and evolution of languages. The principle of economy implies the desire to minimize efforts and resources in the production and perception of speech messages, which are manifested in various aspects of language, such as phonetics, morphology, syntax and pragmatics. The novelty of the research is in the comprehensive analysis of the saving principle, including its historical development, on the basis of examples from natural and artificial languages. The purpose of the article is to provide a comprehensive understanding of the principle of economy, its manifestations and its impact on language processes. The relevance of the topic is that understanding the economy principle allows us to better understand the mechanisms of language change and the optimization of language structures, which is important for both theoretical linguistics and applied research in the fields of artificial intelligence and communication.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva